XITOY VA O‘ZBEK TILLARIDA TILSHUNOSLIK ATAMALARNING TARJIMASI, EKVIVALENTLIGI VA STANDARTLASHUVI

YUSUPOVA GO‘ZAL DAVLATOVNA
Samarqand Davlat chet tillari instituti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada xitoy va o‘zbek tillaridagi tilshunoslik terminlari tarjima, ekvivalentlik va standartlashtirish nuqtai nazaridan qiyosiy tadqiq etiladi. Ikki tilning tipologik jihatdan bir-biridan farq qilishi terminlarni bir tildan ikkinchi tilga o‘girish jarayonida qator nazariy va amaliy muammolarni yuzaga keltiradi. Xitoy tilida ilmiy terminlarning aksariyati semantik komponentlar kombinatsiyasi asosida shakllansa, o‘zbek tilida milliy termin yasash vositalari bilan bir qatorda xalqaro terminlarni o‘zlashtirish tendensiyasi ham yuqori. Maqolada terminlarni to‘liq ekvivalent, qisman ekvivalent va bevosita ekvivalenti mavjud bo‘lmagan birliklarga ajratish, kalkalash, tavsifiy tarjima, transkripsiya va xalqaro terminlardan foydalanish kabi usullar tahlil qilinadi. Shuningdek, xitoycha-o‘zbekcha tilshunoslik terminologiyasini standartlashtirish, ikki tilli terminologik lug‘atlar yaratish va tarjimon hamda til o‘rganuvchilar uchun yagona terminologik bazani shakllantirish zarurati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: xitoy tili, o‘zbek tili, termin, tarjima, ekvivalentlik, kalkalash, standartlashtirish, tilshunoslik terminologiyasi, leksikografiya, terminologik lug‘at.

KIRISH

Jahon miqyosida ilm-fan va ta’lim integratsiyasining kuchayishi turli tillardagi ilmiy terminlarni muvofiqlashtirish masalasini dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda. Ayniqsa, ilmiy adabiyotlarni tarjima qilish, xorijiy tillarni o‘qitish, xalqaro konferensiyalar tashkil etish, ilmiy maqolalarni tayyorlash va ikki tilli lug‘atlar yaratishda terminologik aniqlik katta ahamiyatga ega.

Xitoy Xalq Respublikasining ilmiy, iqtisodiy va madaniy salohiyati ortib borishi natijasida xitoy tilini o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj dunyoning turli mamlakatlarida kengaygan. O‘zbekistonda ham xitoy tili va xitoyshunoslikka e’tiborning kuchayishi xitoycha ilmiy terminlarni o‘zbek tiliga to‘g‘ri va izchil tarjima qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Tilshunoslik terminlari bu jarayonda alohida o‘rin egallaydi. Chunki xitoy tilini o‘rgatish jarayonida “ega”, “kesim”, “to‘ldiruvchi”, “morfema”, “bo‘g‘in”, “ton”, “so‘z turkumi”, “grammatik kategoriya”, “sodda gap”, “qo‘shma gap” kabi yuzlab maxsus tushunchalardan foydalaniladi.

Mazkur terminlarning xitoy va o‘zbek tillaridagi ifodalanishi har doim ham to‘liq mos kelavermaydi. Ayrim terminlar bir-biriga bevosita ekvivalent bo‘lsa, ayrimlari faqat ma’lum kontekstda mos tushadi. Xitoy tiliga xos ayrim lingvistik tushunchalar esa o‘zbek tilida tayyor terminologik muqobilga ega bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli xitoy-o‘zbek lingvistik terminologiyasini qiyosiy o‘rganish tarjimashunoslik, leksikografiya va til o‘qitish metodikasi uchun muhim ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi xitoy va o‘zbek tillaridagi tilshunoslik terminlarining tarjima tamoyillarini aniqlash, ularning ekvivalentlik darajalarini belgilash va terminologik standartlashtirishning samarali yo‘llarini ko‘rsatishdan iborat.

ASOSIY QISM

Termin tarjimasi oddiy leksik birlik tarjimasidan muayyan jihatlari bilan farqlanadi. Oddiy so‘z tarjimasida kontekst, stilistik bo‘yoq, emotsional mazmun va kommunikativ vaziyat yetakchi omil bo‘lishi mumkin. Termin tarjimasida esa tushunchaviy aniqlik birinchi o‘ringa chiqadi. Tarjimon terminning tashqi shaklidan ko‘ra u ifodalayotgan ilmiy tushunchani aniqlashi lozim.

Masalan, xitoy tilidagi 主语 *zhǔyǔ* terminini so‘zma-so‘z qismlarga ajratib tarjima qilishning hojati yo‘q. Chunki o‘zbek tilshunosligida bu tushunchaning standart ekvivalenti – “ega” mavjud.

Xuddi shuningdek:

谓语 *wèiyǔ* – kesim;

宾语 *bīnyǔ* – to‘ldiruvchi;

定语 *dìngyǔ* – aniqlovchi;

状语 *zhuàngyǔ* – hol.

Demak, terminologik tarjimaning birinchi tamoyili – mavjud standart terminni aniqlash va undan foydalanishdir. Termin so‘zma-so‘z tarjima qilinganda, lekin qabul qiluvchi til terminologik an’anasiga zid bo‘lsa, ilmiy matnda g‘ayritabiiy birlik yuzaga kelishi mumkin.Xitoy tilida yangi terminlar yaratishda semantik kalkalash ancha mahsuldor hisoblanadi. Bir nechta ma’noli ierogliflar birlashtirilib yangi ilmiy tushuncha nomlanadi.

Masalan:

语言学 *yǔyánxué* – tilshunoslik;

语音学 *yǔyīnxué* – fonetika;

语义学 *yǔyìxué* – semantika;

社会语言学 *shèhuì yǔyánxué* – sotsiolingvistika;

心理语言学 *xīnlǐ yǔyánxué* – psixolingvistika.

社会 “jamiyat”, 语言 “til”, 学 “fan” komponentlaridan tashkil topgan 社会语言学 terminining ichki modeli “jamiyat + til + fan” ko‘rinishidadir.

心理语言学 esa 心理 “psixologiya, ruhiy jarayon” + 语言 “til” + 学 “fan” qismlaridan tuzilgan.

O‘zbek tilida bu tushunchalar:

sotsiolingvistika;

psixolingvistika

kabi xalqaro shakllar orqali ifodalanadi.

Shunday qilib, xitoy tili xalqaro tushunchani milliy semantik elementlar orqali ifodalashga moyil bo‘lsa, o‘zbek ilmiy terminologiyasida xalqaro shaklni moslashtirib qabul qilish holati ko‘p uchraydi.Ikki til terminlarini qiyoslashda “ekvivalentlik” asosiy tushunchalardan biridir. Ekvivalentlik bir tildagi termin bilan ikkinchi tildagi terminning bir xil yoki yaqin ilmiy tushunchani ifodalash darajasini bildiradi.Terminologik ekvivalentlikni uch asosiy guruhga ajratish maqsadga muvofiq:

1. to‘liq ekvivalentlik;

2. qisman ekvivalentlik;

3. ekvivalentsiz terminlar.

Bunday terminlar ikki tilda deyarli bir xil ilmiy tushunchani anglatadi. Masalan:

语言学 *yǔyánxué* – tilshunoslik;

语音学 *yǔyīnxué* – fonetika;

词汇学 *cíhuìxué* – leksikologiya;

语义学 *yǔyìxué* – semantika;

音节 *yīnjié* – bo‘g‘in;

词根 *cígēn* – o‘zak;

主语 *zhǔyǔ* – ega;

谓语 *wèiyǔ* – kesim;

同义词 *tóngyìcí* – sinonim;

反义词 *fǎnyìcí* – antonim.

Bu terminlar tarjimasida tayyor o‘zbekcha ekvivalentdan foydalanish yetarli. Qisman ekvivalentlikda terminlar umumiy ma’noga ega bo‘lsa-da, tushuncha doirasi, funksiyasi yoki qo‘llanish xususiyatida farq mavjud. Bunga 声调 *shēngdiào* terminini misol qilish mumkin. Uni umumiy ma’noda “ohang” deb tarjima qilish mumkin, biroq xitoy fonetik tizimida 声调 bo‘g‘inning ajralmas fonologik xususiyati bo‘lib, so‘z ma’nosini farqlaydi. O‘zbek tilidagi ohang esa asosan intonatsion va kommunikativ vazifalarni bajaradi. Shu sababli mazkur terminning lingvistik kontekstdagi eng maqbul o‘zbekcha muqobili “ton” hisoblanadi. Yana bir misol – 补语 *bǔyǔ*. Mazkur termin xitoy sintaksisida kesimdan keyin kelib, harakatning natijasi, yo‘nalishi, darajasi, imkoniyati kabi xususiyatlarni ifodalovchi sintaktik komponentni anglatishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari xitoy va o‘zbek tillaridagi terminologik ekvivalentlikni to‘liq, qisman va nol ekvivalentlik darajalarida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, muayyan tilga xos grammatik hodisalarni ifodalovchi terminlarni tarjima qilishda faqat lug‘aviy moslikka tayanish yetarli emas.

Xitoycha-o‘zbekcha terminologiyaning kelgusi taraqqiyoti yagona standartlar, mukammal ikki tilli lug‘atlar va elektron terminologik bazalarni yaratish bilan chambarchas bog‘liq. Bunday resurslar tarjimonlar, tilshunoslar, o‘qituvchilar va talabalar uchun ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, terminologik standartlashtirish o‘zbek tilidagi xitoyshunoslik ilmiy adabiyotlarining sifatini oshirish, tarjimalarda izchillikni ta’minlash va ikki mamlakat o‘rtasidagi ilmiy-ta’limiy hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Kelgusida xitoy va o‘zbek tillaridagi tilshunoslik terminlarini katta hajmdagi korpus materiallari asosida statistik jihatdan o‘rganish, terminlarning qo‘llanish chastotasini aniqlash, ularning tarixiy rivojlanishini kuzatish hamda xitoycha-o‘zbekcha elektron terminologik lug‘at modelini ishlab chiqish ushbu yo‘nalishdagi istiqbolli vazifalardan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
3. 刘月华, 潘文娱, 故韡. 《实用现代汉语语法（增订本）》 [Amaliy zamonaviy xitoy tili grammatikasi]. – 北京: 商务印书馆, 2001.
4. 裘锡圭. 《文字学概要（修订本）》 [Xitoy yozuvi nazariyasiga kirish]. – 北京: 商务印书馆, 2013.

5. 李发元. 《新俄汉汉俄语言学术语词典》 [Yangi ruscha-xitoycha va xitoycha-ruscha tilshunoslik terminlari lug‘ati]. – 北京: 中国社会科学出版社, 2016.

6. 黄伯荣, 廖序东. 《现代汉语》 [Zamonaviy xitoy tili]. – 北京: 高等教育出版社, 2011–2012.

7. 吕叔湘. 《现代汉语八百词（增订本）》 [Zamonaviy xitoy tilining sakkiz yuz so‘zi]. – 北京: 商务印书馆, 1999. – 760 页.

8. Norman J. Chinese. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

9. Huang C.-T. James, Li Y.-H. Audrey, Simpson A. (eds.). The Handbook of Chinese Linguistics. – Chichester: Wiley-Blackwell, 2014. – 688 p.

10. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2008.